

ДОСЛІДЖЕННЯ МОЛОДИХ ВЧЕНИХ

УДК: 323

Олександра Арделі

КОНСОЛІДАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕМОКРАТІЇ В КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ

В статті розглянуто теоретичні аспекти консолідації демократії в країнах Центрально-Східної Європи. Здійснено теоретико-методологічний аналіз демократичної консолідації в умовах формування нового міжнародного порядку. Автор пропонує для розгляду оптимальну теоретичну основу та методологічний інструментарій для оцінки впливу рівня місцевої демократії на стан політичного режиму, зокрема на процес консолідації демократії в країнах Центральної та Східної Європи. Зокрема, пропонується застосувати теорію неінституціоналізму. Проаналізовано і осмислено основні концепції консолідації демократії в їх історичній послідовності.

Встановлено, що «консолідація демократії» передбачає процеси інституціоналізації і легітимації демократії. Доведено, що процеси глобалізації та інформатизації не завжди сприяють розвитку демократичних інститутів і процесів у консолідації демократії, особливо в державах з незавершеним демократичним транзитом, а навпаки, викликають різноманітні кризові явища, що можуть сприяти делегітимізації і авторитаризації «молодих» демократій.

Виявлено специфіку становлення ліберальної демократії у посткомуністичних суспільствах. Доведено, що у перехідних суспільствах становлення демократії відбувається порізному залежно від попереднього політичного режиму. При переході від авторитарних режимів докорінні зміни системної якості здійснюються у політичній сфері. При переході від тоталітарних режимів докорінні якісні зміни відбуваються в усіх сферах суспільного життя трансформаційних суспільств.

Ключові слова: консолідація, світова система, міжнародні відносини, суб'єкти світової системи, демократія, громадянське суспільство, управління, демократичні процеси.

Демократизація країн Центрально-Східної Європи привернула значну увагу дослідників до питання про роль чинників, які впливали на успішність та незворотність цього процесу. Характер перехідного періоду значною мірою визначався відносинами основних політичних акторів – влади та опозиції. Конструктивний характер взаємодії між ними значною мірою забезпечував політичну стабільність, унеможлилював використання силового чинника в політиці та був необхідним для подальшої інституціоналізації демократичних інститутів. Актуальність дослідження зумовлюється тим, що в перехідний період в умовах політичного конфлікту істотне значення мали перші кроки до порозуміння між протилежними політичними силами для встановлення нових правил гри та зміни інституційного дизайну. При цьому не до кінця з'ясованими залишаються питання, чому в кожній з країн складаються свої, специфічні моделі взаємовідносин влада-опозиція, одні з яких сприяють побудові консолідованої демократії, а в інших призводять до політичних конфліктів та деформації демократії. Досвід багатьох країн ЦСЄ, а саме Польщі, Угорщини, Чехії, Словаччини, які входять до Вишеградської групи, дає нам значну емпіричну базу для теоретичних узагальнень щодо формування моделей відносин влада, громадянське суспільство, опозиція.

Системні трансформаційні зміни в регіоні Центральної та Східної Європи на зламі ХХ–ХХІ ст. спричинили значне академічне зацікавлення у порівняльній політичній науці. Практика демократичного поступу постсоціалістичних автократій

привнесла достатньо діаметральні результати: від нових національних демократій орієнтованих на західні стандарти – до модифікованого пострадянського авторитаризму. На сучасному етапі розвитку політології концепція консолідації демократії стала методологічним пріоритетом у визначенні характеру системних трансформацій. Помітно, що класичні транзитологічні теорії не завжди пояснюють інституційні розбіжності та нечітко визначають процедурні напрями трансформації перехідних країн. Саме багатогранність та різноманітність форм переходу та консолідації демократії становлять науковий інтерес та зацікавленість, як у формі порівняльного характеру так і для вивчення досвіду. Особливо цінним він буде для України, яка переживає непрості етапи становлення та трансформації.

Проблематика демократичної консолідації є відносно новим напрямом порівняльного політологічного аналізу. Відповідно до теоретико-методологічного характеру дослідження, описовий акцент ступеня наукової розробки проблеми буде зміщено до вітчизняного доробку. Наукове зацікавлення сутністю та особливостями процесу консолідації демократії у західній політичній науці заклало цілісний методологічний базис, а відтак потребує більш деталізованого розгляду та аналізу.

У вітчизняній політології проблематика консолідації демократії є одним з пріоритетних напрямів дослідження. З іншого боку, помітний незначний науковий доробок саме у цій галузі. Зокрема, ґрунтовними є напрацювання Т. Андрущенко, В. Бурдяк, О. Бабкіної, Г. Зеленько, Ю. Древаль (аналіз консолідованої демократії в контексті ціннісних та інституційних особливостей посткомуністичного суспільства, модернізації політичних інститутів, як чиника формування іміджу транзитних демократій), В. Бусленко, А. Ключкович (еволюція моделі суспільно-політичного розвитку в країнах ЦСЄ та взаємовідносини влади та опозиції в контексті демократизації політичних систем) І. Когут, О. Чебаненко (розгляд можливих варіантів реалізації конституційного реформування в Україні на основі концепції демократичної консолідації), Є. Гайданка І. Тітар (виведення статичної моделі консолідації демократії на трьох принципах демократичного реформування – ліберальність політичних еліт, легітимність політичного режиму, відсутність антидемократичних альтернатив, порівняльний аналіз моделей переходу до демократії на прикладі країн Вишеградської групи), В. Гладій, М. Лендьял (формування місцевої демократії у постсоціалістичних суспільствах ЦСЄ, місцеве самоврядування як ресурс політики євроінтеграції), М. Росенко (дослідження співвідношення між процедурою регулярних виборів, законодавчим процесом і темпами консолідації демократії), Н. Панчак-Бялоблоцька, М. Лопата, А. Романюк, В. Литвин (порівняльний аналіз урядів меншості в Європейських парламентських демократіях, формування стабільності та ефективності коаліційних урядів у країнах Вишеградської групи).

У проблематиці ліберально-демократичного дискурсу кінця ХХ ст. на передній план вийшли проблеми демократизації та посткомуністичних трансформацій (Р. Арон, В. Гельман, Л. Даймонд, Р. Даль, Р. Дарендорф, М. В. Ільїн, Т. Карозерс, Т. Кузьо, А. Ю. Мельвіль, В. І. Пантін, А. Пшеворський, Д. А. Растроу та ін.).

Розглянути та сформулювати оптимальні теоретичні підходи і методологічний інструментарій до дослідження консолідації демократії та особливості демократичного транзиту місцевих політичних інститутів та процесів у постсоціалістичних суспільствах ЦСЄ. Проаналізувати нові теоретичні та методологічні підходи до трансформацій у посткомуністичній ЦСЄ, викладених у працях західних і вітчизняних науковців, їх аналіз та висвітлення підходів авторів даної статті до проблем демократизації.

Революційні події 1989 р. у країнах Центрально-Східної Європи змінили співвідношення політичних сил на світовій арені, привели до краху «реального

соціалізму» та демократичних трансформацій у державах цього регіону. Впродовж останніх трьох десятиліть демократичний прогрес спостерігався у низці регіонів та субрегіонів, включаючи Центральну Європу та Балтійські держави, в яких демократичний поступ був невід'ємною частиною внеску вказаних країн у регіональну та глобальну безпеку. Досвід країн Центрально-Східної Європи засвідчує поліваріантність шляхів і результатів трансформацій. Попри ряд спільних характеристик і ключових цілей на старті трансформації, не всі країни регіону мали позитивну динаміку та лінійний шлях транзиту, не всі досягли рівня консолідованої демократії, і не всі консолідовані демократії повністю реалізували свій потенціал. [3, с. 7-8].

Вже з початку 90-х рр. ХХ ст. з'явилися перші праці, здебільшого західних учених Г. Ерме, Дж. Лінца, Л. Даймонда, С. Хантінгтона, А. Лейпхарта, Я. Шапіро, Г. Ді Палма, Дж. Мангейма, Р. Річа, Д. Поттера, А. Степана, Р. Бови, Н. Бермео, Р. Гюнтера, П. Діамандоруса, А. Пшеворського, З. Бжезинського, Ф. Фукуяма та інших, у яких автори досліджували теоретичні і методологічні аспекти проблеми. У наукових публікаціях названих учених популярні твердження про прихід нової ери демократизації, що проявилася в повсюдних змінах на політичній карті світу за еталонами західної ліберальної демократії. Ф. Фукуяма висловив претензійну тезу про кінець історії як такої, досягнення людством кінцевої точки його ідеологічної еволюції та «універсалізацію західної ліберальної демократії кінцевою формою людського правління». Згодом він підтвердив цю думку. «Світ інтегрується завдяки розвитку технології, торгівлі й інвестицій, обміну думками, що стимулює економічне зростання і створює підвалини для демократії. Там, де розвивається економіка, неминуче поширюється демократія. Саме цей різновид прогресу – єдиний створює шанс розвитку для бідних країн» [8, с. 2–43].

Аренд Лейпхарт визначив у 1980 р. у світі 21 поліархію – консолідовану плюралістичну демократію з усталеними інститутами демократичного правління, 14 з них – у Європі. Ліберальна представницька демократія існує тут безперервно 50 і більше років (з кінця Другої світової війни). Крім них, було ще 30 інших (нестабільних і тих, що існували недовго) демократій, що об'єднували майже 37 % населення Землі. Приклад стабільних демократій мав велику притягальну силу для народів, що долали тоталітарну спадщину. Вчений вважав, що в них дії демократичних урядів перебувають «у відносно тісній відповідності до бажань, відносно великої кількості громадян впродовж тривалого часу» [5, с. 37–38]. Отже, прагнення громадян країн ЦСЄ демократизувати держави за позитивними взірцями, світове співтовариство сприйняло як цілком зрозуміле бажання. Подібний взірець був надто привабливим, і розбудова нових політичних систем суспільств розпочалася з їх демократизації. У 90-х роках, до «консолідуваної демократії» відносили 7 країн з ЦСЄ і колишнього СРСР (Естонію, Литву, Латвію, Польщу, Словенію, Угорщину, Чехію), до перехідної демократії – 14 (Азербайджан, Албанію, Болгарію, Вірменію, Казахстан, Росію, Киргизстан, Македонію, Молдову, Румунію, Словаччину, Україну, Хорватію).

Повсюдний крах влади у соціалістичних країнах, яка за висловом М. Вебера передбачає ймовірність вольового перетворення суспільних відносин у супереч опорові об'єкта впливу, викликав зміни в політичній системі суспільств – у суб'єктів відносин, політичній організації і політичній культурі, порушив їх соціальну стабільність, соціальний порядок і політичну орієнтацію. Для цілісного утворення політичної системи суспільств характерне те, що всі її елементи перебувають у постійному зв'язку та взаємодії. Тому політичну систему суспільств необхідно було розглядати в динаміці як певну процедуру й аналізувати як процес. Учені були методологічно не готові до цих

завдань. Пошук такої парадигми у другій половині ХХ ст. привів до певних змін у методології проведення політологічних досліджень. Їх викликала потреба зрозуміти повоєнний світовий політичний процес – холодну війну, поділ світу на конфронтаційні табори, крах колоніальної системи, швидку демократизацію політичних систем у низці країн. Водночас повоєнний розвиток подій продемонстрував марність бездумного впровадження структурних елементів та принципів функціонування демократичної політичної системи суспільств.

Розглядаючи існуючі оцінки політичної та соціально-економічної природи революцій і наступних трансформацій у країнах «реального соціалізму» ЦСЄ і СРСР в кінці ХХ ст., можна констатувати, що представники різних суспільних наук провели значні дослідження. На жаль, багатьом дослідникам не вдалося уникнути фактологічного опису подій. Це має свої причини, основна з яких полягає у глибокій міфологізації революційних змін. Більше того, зайнявши певне місце в дослідженнях, вона стала ключовою і в панівній у країнах ідеології, підтримується владою та, при всіх заявах про гласність і свободу преси, є головною перешкодою для наукового дослідження минулих революцій. Хоч до аналізу демократизації як одного з невід’ємних факторів та видів політичної трансформації сучасних суспільств вдалися і західні, і вітчизняні вчені, проте й донині немає єдиної думки, інтегрального підходу до визначення «демократизації». Деякі вчені ототожнюють трансформацію і демократизацію, інші вказують на відмінності між ними. Погоджуємось з В. Журавським, що яскраво виражена специфіка політичного процесу в суспільствах перехідного типу змушує нас значно прискіпливіше поставитися до цього поняття [2, с. 64].

Зазвичай у широкому розумінні демократизацію розглядають як перехід від недемократичних форм правління до демократичних. На нашу думку, таке трактування цього поняття не зовсім виправдане, адже процес не завжди приводить до утвердження сучасної демократії. Розуміння сутності та особливостей процесу переходу або трансформації дозволяє, з одного боку, вибудувати логістичну модель цілісного процесу для України, а з другого, дає можливість верифікувати процеси, які вже відбуваються і стоять в черзі на реформи. [7, с. 7].

Великий пласт статей та книг з’явився відразу ж після революцій 1989 року. Деякі дослідники пропонують інше поняття – «демократичний транзит», що не завжди завершується переходом до демократії, а вказує на тривалий, важкий і неоднозначний у різних країнах процес, з різними результатами чи й реверсивними рухами. Вони виділяють демократизацію як процес утворення демократичних інститутів, практик і консолідацію демократії як підсумок демократизації, зміцнення демократичних інститутів, практик і цінностей. Багато науковців з «демократичною революцією» пов’язують не лише розвиток та захист громадянських прав і свобод, але й поступальний економічний розвиток, досягнення масового добробуту і миру дискутують про національну та історичну специфіку демократизації, часові межі та кількість країн, які стали демократичними. Вони розробили для підтримки своїх поглядів систему теоретичних аргументів, ведуть гостру концептуальну полеміку, в якій задіяні, як прихильники чи опоненти, політологи, соціологи, культурологи, демографи тощо. Вчені вирішують питання: чи дійсно сучасний світ переживає «демократичну революцію»; у чому полягає її суть; хто, які політичні актори та діячі беруть у ній участь і хто їй суперечить; чи має вона перспективи, як вважають оптимісти; чи не розпочався її «відхід», що в минулому вже неодноразово спостерігалось. Втім, вважаємо, що спільною для всіх наукових напрямів є думка про появу й апробацію сучасних інституціональних ознак демократії: парламентаризму,

багатопартійності, загального виборчого права, поділу гілок влади тощо. Ці й інші ознаки – у ракурсі уваги вчених, які доводять чи є сучасні трансформації «новою хвилею демократизації» [6, с. 72].

Автор концепції хвильового розвитку демократизації, яка стала майже класичною, С. Хантінгтон, підкреслює, що до початку 90-х рр. «демократія розглядається як єдина легітимна і життєздатна альтернатива авторитарному режиму будь-якого типу» [9, с. 58]. На сьогоднішній день відомі процеси демократизації, які охопили всі континенти. Хвильове наростання демократизації у світі дало підстави вченому заявити, що розпочалася третя її хвиля. Свою концепцію він виклав у книзі «Третя хвиля: демократизація наприкінці ХХ століття» та статті «Демократична третя хвиля», вказуючи на хвилеподібний, глобальний характер демократичних змін і визначив цю «хвилю» як «сукупність переходів від недемократичних до демократичних режимів упродовж певного проміжку часу, за умови, що кількість таких переходів значно перевищує кількість здійснених за той же час переходів у протилежному напрямі» [10, с. 13].

Він вважає, що ця «глобальна демократична революція» – найважливіша політична тенденція кінця ХХ, але застерігає, що не можна заспокоюватися після завершення ідеологічного протистояння двох систем, адже світ залишається різноманітним і головна лінія політичного протистояння тепер змістилася від ідеологічних до культурно - цивілізаційних меж. Різниця у культурах може спровокувати не менш жорстке протистояння чи й довести до зіткнення цивілізацій [11, с. 7].

Демократичні транзити не означають гарантованого переходу до демократії і її консолідацію. Так позначаються поліморфні процеси переходу від одного суспільного і політичного стану до іншого, причому кінцевим пунктом зовсім не обов'язково (і навіть рідко) виступає демократія. Ці процеси характеризуються впливом виділених вище загальних міжнародних і, в значній мірі, глобальних факторів, що дозволяє розглядати конкретні демократичні транзити, які можливо й не завершаться консолідованою демократією, як складові елементи сучасної глобальної, різноманітної демократичної хвилі. Реальна демократичність цієї хвилі залишається невизначеною змінною навіть у найсучаснішому контексті. Політична реальність свідчить, що значна частина транзитів завершується неліберальною демократією і гібридними режимами з різним поєднанням демократичних і недемократичних елементів, а часто й просто варіантами нового авторитаризму [4, с. 48]. Так, особливо в електоральних демократіях, імітуються лише зовнішні, формальні сторони демократії і демократичних процедур, найперше, виборів, що не дає підстав відносити ці режими до демократичних. Тому особливе теоретичне і практичне значення має аналітичне розмежування двох принципових фаз загальної логіки демократичного транзиту: транзиту як такого (лібералізація і демократизація режиму) і консолідації демократії.

Різні результати дослідження універсальності й обґрунтування моделі з конкретними соціокультурними передумовами демократії спонукали появу процедурного підходу. Репрезентуючи його, Г. О'Доннелл, Т. Карл, Х. Лінц, Ф. Шміттер у своїх працях використовують ендогенні фактори демократії та демократизації і вважають, що дії акторів, які ініціюють процес, вибір ними певної стратегії і тактики – важливіші, ніж передумови демократії. Це пояснює демократизацію через взаємини конкуруючих еліт, які вибирають у час політичного зорієнтований на наявність об'єктивних соціальних, економічних, культурних та інших факторів, що впливають на сприятливе чи несприятливе завершення демократизації, то

процедурний, як необхідну основу демократизації виділяє дії політичних акторів, що здійснюють цей процес.

Аналіз політичних трансформацій у різних регіонах світу і в посткомуністичних країнах, зокрема, спонукав західних політологів до переосмислення висловлених ними ж у кінці 80-х – на початку 90-х рр. покvapливих тріумфальних міркувань. Так, у 1993 р. З. Бжезинський, підводячи підсумки перших років посткомуністичних змін, вказав на те, що очікування, пов'язані з крахом комунізму спостерігачами та політиками «виявилися надто високими і швидше наївними» [1, с. 3].

На наш погляд, дослідження нових демократичних процесів та інститутів у країнах ЦСЄ вимагає розгляду факторів їх консолідації. Це багатоаспектна проблема і її постановка пов'язана з пошуком надійних основ, які б дозволили запобігти або, щонайменше, зменшити тиск реверсивних рухів. Консолідація демократії – ключовий етап при переході від авторитарної форми правління до демократичної. Він розпочинається після розриву з попереднім режимом і закінчується, коли демократія розвивається на власній основі, при всіх економічних, соціальних та ідеологічних труднощах підтримує певний стійкий розвиток. Консолідація демократії – процес розвитку нових політичних відносин не лише у розумінні суб'єктивного сприйняття її цінностей і норм, але й надійності подальшого функціонування демократичних інститутів.

Сучасна демократизація має специфічні особливості, до яких, найперше, варто віднести ширший, практично глобальний масштаб. Поза її впливом залишилися фактично лише мусульманські та деякі комуністичні країни (Китай і Куба). Але глобалізація демократичного впливу створює нову проблему – загрозу змішування варіантів політичного розвитку – модернізації і трансформації. Адже зміни відбуваються майже одночасно, хоч і в різних, важких для порівняння історичних, культурно-цивілізаційних, соціально-економічних, політичних тощо контекстах з неоднаковими вихідними даними, подіями та процесами, підпорядкованими різним закономірностям.

1. Brzezinski Z. The Great Transformation // The National Interest. – 1993. – № 33. – Р. 3–13.

2. Журавский В. С. Политический процесс в Украине: анализ, поиски, решения. – К., 1995. – 128 с.

3. Ключкович А.Ю. Перехід до демократії в Словаччині: динаміка та суперечності суспільно-політичних трансформацій : монографія. Ужгород: АУТДОР – ШАРК, 2019. 416 с.

4. Kaplan R. D. Was Democracy Just a Moment? // The Atlantic Monthly. – 1997, December. – Р. 55–80.

5. Lijphart A. Democracies. Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-One Countries. – New Haven; London, 1984. – 229 p

6. Potter D., Goldblatt D., Kilon M., Lewis P., eds. Democratization. – Cambridge, 1997. – 472 p.

7. Романюк А.С., Литвин В. С. Порівняльний аналіз політичних інститутів країн Вишеградської групи та інших країн Центрально-Східної Європи : монографія. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2016.- 548 с.

8. Фукуяма Ф. Глобалізація безконечна // І. – 2000. – № 19. – С. 36–41.

9. Huntington S. P. The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century. – Norman and London: University of Oklahoma Press, 1991. 336 p.

10. Huntington S. Democracy' Third Wave //Journal of Democracy. – 1991. – Spring. – P. 12–34.

11. Huntington S. P. After Twenty Years: The Future of the Third Wave // Journal of Democracy. –1997. – № 4. – P. 3–12.

References

1. .. Brzezinski Z. The Great Transformation // The National Interest. – 1993. – № 33. – R. 3–13.

2. Zhuravskiy V. S. Polytycheskyi protsess v Ukrainy: analiz, poysky, reshenyia. – K., 1995. – 128 s.

3. Kliuchkovych A. Iu. Perekhid do demokratii v Slovachchyni: dynamika ta superechnosti suspilno-politychnykh transformatsii : monohrafiia. Uzhhorod: AUTDOR – ShARK, 2019. 416 s.

4. . Kaplan R. D. Was Democracy Just a Moment? // The Atlantic Monthly. – 1997, December. – R. 55–80.

5. Lijphart A. Democracies. Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-One Countries. –New Haven; London, 1984. – 229 p

6. Potter D., Goldblatt D., Kilon M., Lewis P., eds. Democratization. – Cambridge, 1997. – 472 p.

7. Romaniuk A.S., Lytvyn V. S. Porivnialnyi analiz politychnykh instytutiv krain Vyshehradskoi hrupy ta inshykh krain Tsentralno-Skhidnoi Yevropy : monohrafiia. Lviv : LNU imeni Ivana Franka, 2016.- 548 s.

8. Fukuiama F. Hlobalizatsiia bezkonechna // Yi. – 2000. –№ 19. – S. 36–41.

9. Huntington S. P. The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century. – Norman and London: University of Oklahoma Press, 1991. 336 p.

10. Huntington S. Democracy Third Wave //Journal of Democracy. – 1991. – Spring. – P. 12–34.

11. Huntington S. P. After Twenty Years: The Future of the Third Wave // Journal of Democracy. –1997. – № 4. – R. 3–12.

Ardeli Olexanra Consolidation of national democracy in the countries of Central and Eastern Europe: theoretical and methodological principles

The article considers the theoretical aspects of democracy consolidation in the countries of Central and Eastern Europe. Theoretical and methodological analysis of democratic consolidation in the conditions of formation of a new international order is carried out. The author proposes to consider the optimal theoretical basis and methodological tools for assessing the impact of local democracy on the state of the political regime, in particular on the process of consolidation of democracy in Central and Eastern Europe. In particular, it is proposed to apply the theory of neo-institutionalism. The basic concepts of democracy consolidation in their historical sequence are analyzed and comprehended.

It is established that the "consolidation of democracy" involves the processes of institutionalization and legitimation of democracy. It is proved that the processes of globalization and informatization do not always contribute to the development of democratic institutions and processes in the consolidation of democracy, especially in countries with incomplete democratic transit, but on the contrary, cause various crises that can contribute to delegitimization and authoritarianism of "young" democracies.

The specifics of the formation of liberal democracy in post-communist societies are revealed. It is proved that in transitional societies the formation of democracy takes place differently depending on the previous political regime. In the transition from authoritarian regimes, radical changes in systemic quality are taking place in the political sphere. In the transition from totalitarian regimes, radical qualitative changes are taking place in all spheres of social life of transformational societies.

Modern democratization has specific features, which, first of all, should include a broader, almost global scale. In fact, only Muslim and some communist countries (China and Cuba) remained outside its influence.

Keywords: *consolidation, world system, international relations, subjects of the world system, democracy, civil society, management, democratic processes.*